

Profesor Andrzej Tomczak (1922–2017)

8 II 2017 zmarł w Toruniu prof. dr hab. Andrzej Tomczak, znakomity znawca historii nowożytnej i najnowszej, archiwista oraz edytor źródeł. Urodził się 12 IX 1922 we wsi Biesiekierz Górzewo jako syn Anieli z domu Twardowskiej i Józefa. Jego dziadkiem był profesor Kazimierz Twardowski, w latach 1895–1930 kierownik katedry filozofii na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, a stryjem – biskup sufragan łódzki Kazimierz Tomczak. Mężem ciotki Profesora, Marii Twardowskiej, był filozof i logik Kazimierz Ajdukiewicz. Andrzej Tomczak ukończył szkołę powszechną i prywatne gimnazjum A. Zimowskiego w pobliskiej Łodzi, tam rozpoczął też naukę w liceum humanistycznym, którą przerwał w drugiej klasie z powodu wybuchu wojny. Po włączeniu Łodzi do Rzeszy przedostał się do Generalnego Gubernatorstwa, gdzie pracował zarobkowo w podwarszawskich Młocinach, Skolimowie, a następnie w Głownie koło Łowicza. W 1941 r. wstąpił do Związku Walki Zbrojnej, a w roku następnym zdał maturę w warszawskim tajnym Liceum św. Stanisława. Później uczył w Głownie na tajnych kompletach języka polskiego, historii i geografii. Wiosną 1944 r. rozpoczął służbę w plutonie Kedywu Obwodu Brzeziny-Koluszki ZWZ-AK.

Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej rozpoczął w kwietniu 1945 r. studia na uniwersytecie w Łodzi. Studiował tu m.in. historię średniowieczną, uczęszczając na zajęcia Stanisława Zajączkowskiego, nauki pomocnicze historii pod kierunkiem Aleksandra Gieysztor i archiwistykę u Adama Stebelskiego. Od 1946 r. kontynuował naukę historii na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie profesor Ludwik Kolankowski, współorganizator toruńskiej uczelni, zaproponował Mu stanowisko zastępcy asystenta. W 1948 r. uzyskał na podstawie pracy *Walenty Dembiński, ostatni kanclerz Polski Jagiellońskiej*, napisanej na seminarium prof. L. Kolankowskiego, magisterium z filozofii w zakresie historii.

Po studiach podjął pracę na UMK jako młodszy asystent i asystent. W tym czasie interesował się przede wszystkim historią nowożytną. W 1950 r. osiągnął na Wydziale Humanistycznym tegoż uniwersytetu, na podstawie dysertacji *Walenty Dembiński i jego ród*, której promotorem był prof. L. Kolankowski, stopień doktora nauk humanistycznych¹. W 1950 r., w okresie nasilenia prześladowań stalinowskich, z powodów politycznych (m.in. odmowy wstąpienia do utworzonego wówczas Zrzeszenia Historyków Marksistów) zmuszono Go do opuszczenia toruńskiego uniwersytetu.

Przeprowadził się wówczas do Łodzi, gdzie podjął pracę w tamtejszym Wojewódzkim Archiwum Państwowym, początkowo na stanowisku archiwisty, a od 1955 r. – kustosa archiwalnego. Zajął się wtedy m.in. metodyką archiwalną, współtworząc *Instrukcję o porządkowaniu zasobu kartograficznego w archiwach państwowych* (Warszawa 1956) oraz pracował nad tzw. kwereńdą wiejską. Niektóre z opracowanych wówczas akt i pomocy archiwalnych zostały ogłoszone drukiem.

W okresie krótkiej odwilży politycznej, jaka nastąpiła po przełomie związanym z wydarzeniami październikowymi 1956 r., w 1957 r. Andrzej Tomczak wrócił na Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie związał się z Katedrą Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii (objął w niej stanowisko adiunkta). Od tego czasu tematyka archiwalna i nauki pokrewne stały się głównym nurtem Jego działalności naukowej i dydaktycznej. Stopień naukowy doktora habilitowanego w zakresie historii nowożytnej i nauk pomocniczych historii uzyskał w 1964 r. na Wydziale Humanistycznym UMK na podstawie opublikowanej w tymże roku rozprawy pt. *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVIII w.)*² oraz kolokwium habilitacyjnego. Rok później został docentem w Instytucie Historii UMK i kierownikiem Zakładu Archiwistyki, a od 1 II 1968 szefem całej specjalizacji archiwalnej na kierunku historia. Andrzej Tomczak szybko rozwinął i umocnił Zakład, tworząc w niego ramach, znany w całej Polsce z wysokiego poziomu merytorycznego, warsztat kształcenia kadr archiwalnych. W 1969 r. wraz z ogólną reformą uniwersytetów Instytut Historii UMK, m.in. dzięki staraniom Andrzeja Tomczaka i osób związanych z nim pracą oraz badaniami naukowymi, zmienił – jako jedyny w Polsce – nazwę na Instytut Historii i Archiwistyki. Od 1973 r. Andrzej Tomczak był także zastępcą dyrektora tegoż Instytutu do spraw nauki i kierunku archiwistyki (stanowisko to piastował do 1978 r., a następnie w latach 1981–1987), w okresie od 1973 do 1990 r. pełnił też funkcję kierownika Studium Podyplomowego Archiwistyki.

4 IV 1974 Andrzej Tomczak uzyskał na mocy uchwały Rady Państwa tytuł profesora nadzwyczajnego, a 7 lat później – 19 II 1981 – otrzymał stanowisko profesora zwyczajnego. W 1990 r. Polska Akademia Umiejętności w Krakowie wybrała go na członka korespondenta, a w 2005 r. został członkiem czynnym PAU. W 1992 r. Profesor przeszedł na emeryturę, ale

¹ Praca ta została później opublikowana pt. *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*, Toruń 1963, ss. 191, 1 nlb., k. tabl. 6, il., mapa.

² *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVIII w.)*, Toruń 1964, ss. 289, 3 nlb., k. tabl. 25.

jeszcze do 2006 r. pracował na części etatu, a również później prowadził – w ograniczonym wymiarze – zajęcia ze studentami archiwistyki (do 2015 r.), pisał wiele artykułów i recenzji, czynnie także uczestniczył w życiu naukowym uniwersytetu, Towarzystwa Naukowego w Toruniu oraz w ważniejszych konferencjach archiwalnych i historycznych organizowanych w różnych ośrodkach akademickich.

Profesor Andrzej Tomczak był badaczem o bardzo szerokich zainteresowaniach. Obejmują one kilka dziedzin, co w znacznym stopniu wynikało z przebiegu Jego kariery naukowej. W Jego dorobku wyodrębnić można kilka nurtów tematycznych, chociaż od okresu pracy w Archiwum Państwowym w Łodzi (1950–1957) najważniejszym kierunkiem badań Profesora pozostawała archiwistyka.

Na początku swojej kariery Andrzej Tomczak – jeszcze jako student i uczeń L. Kolankowskiego – zainteresował się historią polityczną Polski XVI w., o czym najlepiej świadczą wzmiankowane już prace poświęcone Walentemu Dembińskiemu, rozprawy o Bernardzie Pretwiczu, znanym kresowym zagończyku, staroście barskim, czy o posiadaczach królewszczyzn w Wielkopolsce i na Kujawach.

Później ważne miejsce wśród Jego fascynacji badawczych zajęła również dyplomatyka nowożytna, szczególnie rozważania dotyczące zakresu tej dyscypliny oraz prace o kancelarii królewskiej i kancelariach kościelnych, czego dowodem był wygłoszony na X Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie referat *W sprawie zakresu dyplomatyki*³, artykuł *Kilka uwag o kancelarii królewskiej w drugiej połowie XVI w.*⁴ czy przywołane już dzieło o kancelarii biskupów włocławskich.

Profesor już od czasów studiów interesował się również szeroko rozumianą archiwistyką, zarówno jako dyscypliną naukową, jak i teorią archiwalną, dziejami archiwów oraz ich organizacją. Te ostatnie fascynacje znalazły swój wyraz – obok innych prac naukowych – w mającym dwa wydania dziele *Zarys dziejów archiwów polskich*⁵, które zostało opublikowane również w wydanym wspólnie z Haliną Robótką i Bohdanem Ryszewskim podręczniku *Archiwistyka*⁶. Andrzej Tomczak opracował również rozdziały poświęcone archiwom i archiwistyce w tomach czwartym i piątym *Historii nauki polskiej*⁷.

Inny nurt w badaniach Profesora tworzyły rozprawy poświęcone geografii historycznej. Ich owocem są np. rozważania *Źródła Noteci w dobie historycznej*⁸, *Geografia historyczna w badaniach mikroregionalnych na przykładzie parafii Gieczno*⁹ oraz prace dotyczące kartografii, poświęcone szczególnie planom miast, wśród których wspomnieć trzeba kilka opracowań dotyczących Łęczycy i Torunia. Na podkreślenie zasługuje tu również nawiązana przez Niego współpraca z zespołem Historii Kartografii w Instytucie Historii Nauki PAN.

Andrzej Tomczak zajmował się również szeroko rozumianą historią regionalną (głównie interesował się dziejami ziemi łęczyckiej, chociaż nie tylko) oraz wspomnianym już edytorstwem źródeł historycznych. W ramach działalności na tym drugim polu najwięcej czasu poświęcił na publikację lustracji dóbr królewskich z obszaru Wielkopolski i Kujaw¹⁰. Instytut Historii PAN powierzył Mu też funkcję redaktora serii obejmującej edycję lustracji z Wielkopolski i Kujaw.

Profesor był także – co świadczy również o szerokim zakresie Jego zainteresowań badawczych – redaktorem wielu prac zbiorowych, np. wydawnictw związanych z jubileuszem UMK czy monografii przybliżającej stosunki polsko-francuskie na przestrzeni dziejów. Często te różne kierunki badań Andrzeja Tomczaka wzajemnie się na siebie nakładały, co przynosiło bardzo ciekawe efekty. Na przykład opracowując niektóre biografie, zajmował się również z reguły dziejami politycznymi, archiwistyką czy naukami pomocniczymi historii, a przygotowując pracę jako geograf historyczny, okazywał się być także doskonałym kartografem, regionalistą, archiwistą i historykiem.

Charakteryzując dokonania naukowe Profesora Andrzeja Tomczaka, nie można nie wspomnieć o tym, że brał on też czynny udział w licznych i prestiżowych kongresach, sesjach i konferencjach organizowanych w kraju i zagranicą, na których wygłaszał referaty, koreferaty lub komunikaty. Andrzej Tomczak zapraszany był również regularnie przez papieża Jana Pawła II do Castel Gandolfo, gdzie uczestniczył w organizowanych tam od 1980 r. seminariach pod nazwą „Nauka – religia – dzieje”. Na spotkaniach tych referował np. wydarzenia 1980 i 1981 r. w Polsce (w 1982 r., wspólnie z prof. Janem M. Małeckim), problem wielkich imperiów w dziejach i zagadnienie ich upadku (1984) czy wyniki najnowszych badań nad ustrojem i episkopatem dawnej Rzeczypospolitej (1988), a także – również wspólnie z J.M. Małeckim – genezę nacjonalizmów w Europie Środkowo-Wschodniej (1999) oraz zagadnienie czasu w badaniach historycznych i odpowiedzialności historyka (2003). Teksty tych wystąpień zostały opublikowane w kolejnych tomach zawierających materiały pokonferencyjne. Profesor wcielił się

³ *W sprawie zakresu dyplomatyki*, w: *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 17–21 września 1968 r. Referaty*, t. 2: *Referaty plenarne, sekcje 7–11*, red. A. Mączak, Warszawa 1968, s. 330–343.

⁴ *Kilka uwag o kancelarii królewskiej w drugiej połowie XVI w. (na marginesie nowego z r. 1960 wydania Cancellarius sive de dignitate... R. Heidensteina)*, „Archeion”, 37, 1962, s. 235–252.

⁵ *Zarys dziejów archiwów polskich*, wyd. 2 popr. i rozsz., Toruń 1982, ss. 387, k. tabl. 1, il., mapy, tab.

⁶ *Zarys dziejów archiwów polskich i ich współczesna organizacja*, w: H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 169–534.

⁷ *Archiwa i ich wkład do nauki polskiej*, w: *Historia nauki polskiej*, t. 4: 1863–1918, red. B. Suchodolski, cz. 1–2, Wrocław 1987, s. 545–564; *Archiwa w latach 1919–1951 i ich wkład do nauki polskiej*, w: *Historia nauki polskiej*, t. 5: 1918–1951, red. B. Suchodolski, cz. 1, Wrocław 1992, s. 542–568.

⁸ *Źródła Noteci w dobie historycznej*, „Ziemia Kujawska”, 2, 1968, s. 5–18.

⁹ *Geografia historyczna w badaniach mikroregionalnych na przykładzie parafii Gieczno*, w: A. Tomczak, *Studia historico-archivistica*, Toruń 2002, s. 425–449.

¹⁰ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, Bydgoszcz 1961, ss. LXI, 279, 2 nlb., k. tabl. 2, mapy (współwyd. C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk); *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 2, Bydgoszcz 1963, ss. X, 292, 2 nlb., mapy 3; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 3: *Województwa łęczyckie i brzesko-kujawskie*, Warszawa 1977, ss. XIII, 246, 3 k. mapy, il. (współpr. Z. Kędziarska); *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i Ziemia Dobrzyńska*, Toruń 1996, ss. XVI, 338, 3 k. mapy (współwyd. Z. Górski, J. Pakulski).

też w rolę historyka tych seminariów, publikując m.in. książkę *Od wyprawy górskiej do seminarium naukowego. Przyczynek do biografii Karola Wojtyły – Jana Pawła II*¹¹.

Był również Profesorem aktywnym członkiem wielu różnych towarzystw i organizacji naukowych oraz społecznych, m.in. Polskiego Towarzystwa Historycznego (w którym w latach 1959–1966 był sekretarzem Oddziału Toruńskiego, w 1967–1974 jego prezesem, w 1971–1978 jednym z wiceprezesów Zarządu Głównego, a w 1988–1991 członkiem Sądu Koleżeńskiego Zarządu Głównego PTH; kierował też dwukrotnie Sekcją Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii ZG PTH), Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, którego był współzałożycielem, a także przez wiele lat piastował w nim funkcję wiceprzewodniczącego Zarządu Głównego (zasiadał też w Komitecie Redakcyjnym czasopisma „Archiwista Polski”, będącego organem SAP) oraz Towarzystwa Naukowego w Toruniu (od 1962 r.), gdzie m.in. w latach 1966–1971 był sekretarzem Wydziału I, w 1966–1974 przewodniczącym Komitetu Redakcyjnego Prac Popularnonaukowych, a w 1983–1986 przewodniczył Wydziałowi I i był członkiem Zarządu TNT. Wszystkie wymienione organizacje w uznaniu wielkiego wkładu pracy w ich rozwój i działalność wyróżniły Profesora tytułem członka honorowego.

Po uzyskaniu habilitacji oraz kolejnych tytułów naukowych Andrzej Tomczak był też przez wiele lat członkiem i wiceprzewodniczącym Rady Archiwalnej przy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych (1965–1999), członkiem Komitetu Redakcyjnego „Archeionu”, zasiadał w Radzie Naukowej Archiwum PAN (w wielu z tych instytucji przez lata pełnił również funkcje wiceprzewodniczącego lub przewodniczącego). Przez szereg lat był także wiceprzewodniczącym Podkomisji Archiwalnej w Komisji Wydawnictw, Informacji, Bibliotek Rady Głównej Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki oraz członkiem zespołu dydaktycznego przy tymże Ministerstwie. Dwukrotnie powoływano Go do Rady Naukowej Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk (1975–1977 i 1981–1983; pełnił też przy tym Instytucie funkcję przewodniczącego Kolegium Wydawców Lustracji dóbr królewskich) i do Komitetu Nauk Historycznych PAN, a przez wiele kadencji (od 1994) był również członkiem Rady Naukowej Instytutu Historii Nauki PAN. Od 1992 r. był jako delegat UMK członkiem Rady Naukowej Kasy im. Józefa Mianowskiego, a od 1999 r. Rady Programowej pisma tej Kasy „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój”. W latach 1992–1995 był też wiceprezesem Zarządu Fundacji Archiwum Pomorskie Armii Krajowej (później członkiem Rady Fundacji Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek w Toruniu, a także przewodniczył Komitetowi Redakcyjnemu tejże Fundacji), a w okresie od 1994 do 1998 r. działał też w Komisji Okręgowej w Bydgoszczy Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. W końcu był Profesorem znanym i aktywnym miłośnikiem książki, zasłużonym członkiem Towarzystwa Bibliofilów im. J. Lelewela w Toruniu, w którym również wydał kilka interesujących publikacji. Bibliofile toruńscy, doceniając wielki wkład Profesora w działalność tej organizacji, także obdarzyli go zaszczytnym tytułem członka honorowego.

Bibliografia dzieł Profesora Andrzeja Tomczaka liczy ponad 350 pozycji. Ostatnie – obecnie już niepełne – zestawienie Jego prac za lata 1949–2010, wykonane przez Ireneusza Czarczińskiego, zostało opublikowane w 2011 r. w pracy *Dorobek naukowy i dydaktyczny toruńskiego ośrodka archiwistyki*¹².

Praca naukowa i organizacyjna Profesora doskonale dopełniana była działalnością dydaktyczną. Wypromował wielu uczniów. Jego seminarium magisterskie skończyło ponad 150 osób, z których znaczna część znalazła zatrudnienie w archiwach. Kilku Jego dawnych seminarzystów piastowało stanowiska dyrektorów dużych archiwów państwowych. Kilkanaście lat prowadził również seminarium doktorskie, które ukończyło 8 doktorów. Niektórzy z nich zostali profesorami, a nawet byli rektorami uniwersytetu.

Bardzo pomocne w jego doskonałych kontaktach z kolegami z uczelni, studentami i pracownikami archiwów było m.in. to, że prawie przez całe swoje życie wędrował po górach (z reguły w towarzystwie młodszych kolegów uniwersyteckich i swych dawnych uczniów), lubił spacerować i wycieczki krajoznawcze, często można Go było spotkać na odczytach, konferencjach i różnych imprezach kulturalnych.

Za pracę i zasługi odznaczono Go m.in. Srebrnym (1957) i Złotym Krzyżem Zasługi (1967), Krzyżem Kawalerskim (1975) i Oficerskim (1998) Orderu Odrodzenia Polski, a także Medalem Komisji Edukacji Narodowej (1979) i Krzyżem Armii Krajowej (1994). 3 V 2013 na Zamku Królewskim w Warszawie Profesor został uhonorowany Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. We wrześniu 2014 r. otrzymał doktorat *honoris causa* Uniwersytetu Szczecińskiego. W lutym 2015 r. otrzymał wyróżnienie *Convallaria Copernicana*. Kilka miesięcy później został odznaczony Krzyżem z Mieczami Orderu Krzyża Niepodległości. Weześniej, w 1978 r., został również wyróżniony medalem Za Zasługi dla Archiwistyki, a w 1980 r. Za zasługi o rozwój slovenskeho archivnictva.

Losy życia i zainteresowania nie tylko zawodowe Profesora odzwierciedla przynajmniej w pewnym stopniu pozostawiona przez Niego bogata, licząca ponad 800 teczek i kilkadziesiąt fotografii spuścizna archiwalna i naukowa (obejmująca też bogate materiały dotyczące Jego krewnych), przekazana w depozyt do Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Prochy Andrzeja Tomczaka spoczęły w rodzinnym grobowcu na cmentarzu w Giecznie koło Zgierza.

Janusz Tandecki
Toruń

¹¹ *Od wyprawy górskiej do seminarium naukowego. Przyczynek do biografii Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Toruń 1999, ss. 27, s. tabl. 5, il.

¹² Zob. *Dorobek naukowy i dydaktyczny toruńskiego ośrodka archiwistyki*, red. H. Robótka, Toruń 2011, s. 271–314. Weześniej bibliografię publikacji Andrzeja Tomczaka za lata 1949–2001 zestawili m.in. I. Czarcziński, w: A. Tomczak, *Studia historico-archivistica*, s. 13–32. Autor wykorzystał w tym opracowaniu również *Bibliografię prac Andrzeja Tomczaka za lata 1949–1991*, którą zestawili A. Makowiecki w: *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, red. I. Dygdała, B. Woszczyński, Toruń–Warszawa 1992, s. 11–27.